

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ КОНЦЕПЦІЙ СЕЛА І СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Досліджено еволюцію концепцій села та сільської території. Проаналізовані найпопулярніші дефініції цих понять. Виділено відмінності історичного розвитку сільських територій Європи та України. Розглянуто розширені критерії ідентифікації сільських територій. Наголошено на необхідності дослідження типологізації територій держав світу і України з адміністративної точки зору.

Ключові слова: село, сільська територія, наукова концепція, фізіократія.

Постановка проблеми. Останнім часом активізувалися дослідження щодо формулювання дефініції «сільські території», однак і надалі немає пропозиції, з якою б погодилася більшість науковців. Робляться чисельні спроби визначення поняття село, які базуються, перш за все, на постулаті, що воно є протилежністю місту. Так само глибоко вкоріненим є отождолення сільських територій із сільським господарством. Складність процесу підсилюється інституційними недосконаlostями і відсутністю належного законодавчого закріплення в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значення села і сільського господарства в розвитку людського суспільства завжди підкреслювалося вченими. У постіндустріальному суспільстві, в умовах необхідності інтенсифікації виробництва, особливо сільськогосподарського, яке завжди було консервативним, в усьому світі посилюється науковий пошук концепцій села та сільських територій. Проблематику сільських територій висвітлюють у своїх працях такі вчені, як Т.Гоголь [4], І.Гончаренко [5], Е.Екон (E.E. Ekong) [16], С.Кісельов [7], Т.Нілл (Thomas P. Neill) [19], В.Славов [12], М.Туган-Барановський [14] та багато інших. Однак, задля підвищення якості управління ресурсами та пошуку шляхів повнішого розкриття наявного потенціалу, доцільно глибше дослідити еволюцію наукових концепцій села і сільських територій, саме це і визначило мету даної статті.

Викладення основного матеріалу. Вважається, що село відрізняється від міста домінуючим типом господарської активності, формами скупчення населення, стилем і способом життя, а також характером зв'язку з природними основами соціально-економічного життя [15, S. 26].

Мають місце і суперечки щодо того, які території відіграють важливішу роль у економічному житті сучасної держави: село, чи місто. Однак, існування наукової школи за назвою «фізіократія», головною для якої є догма, що земля – це єдине джерело багатства і що лише землеробство збільшує останнє, і яка донині має багато прихильників, свідчить, що селу віддавна надається виключне значення. Головними представниками цієї наукової школи були Ф.Кене (François Quesnay) – основоположник теорії, П.-С. Дюпон де Немур (Pierre Samuel du Pont de Nemours), А.Р.Ж. Тюрго (Anne Robert Jacques Turgot) та інші.

У своїй найвідомішій праці «Економічна таблиця» Ф.Кене, користуючись схемою відтворення, виділив три класи [6, С. 350]:

- продуктивний клас – той, який відтворює шляхом обробки території щорічні багатства нації, витрачається на землеробство і оплачує щорічно доходи власників землі. Залежно від цього класу є усі витрати на дані цілі і вся праця, аж до продажу виробленого з перших рук, продажу, який визначає цінність щорічного відтворення багатств нації;

- клас власників містить у собі господаря, землевласників і отримувачів десятини. Цей клас існує на дохід, або чистий продукт від землеробства, який йому щороку виплачує продуктивний клас, після того як останній вирахував із щорічних, відтворюваних ним багатств, частину, необхідну для відшкодування щорічних витрат і підтримки багатств, які використовуються на обробку;

- клас безплідний утворений усіма громадянами, які мають інші заняття й інші види праці, окрім тих, які належать до землеробства. Їх утримання оплачується продуктивним класом і класом власників, які, у свою чергу, отримують доходи від продуктивного класу.

До фізіократів вже неодноразово висловлювалися думки про важливість сільського господарства для держави:

- 444–353 рр. до Р.Х. – Ксенофонт зазначав, що коли процвітає землеробство, то й усі інші професії йдуть успішно; а де землі доводиться пустувати, там згасає майже усіляка діяльність і на суші, і на морі [18, С. 214].

- 1595–1599 рр. – М. де Б.Сюллі постійно наголошував, що землеробство та тваринництво – це материнські груди, що годують Францію і, що ці два заняття є справжніми золотоносними жилами, які перевершують усі скарби Перу [21, Р. 257].

- 1646–1714 рр. П.Буагільбер (Pierre Le Pesant de Boisguilbert) виступав з критикою меркантилізму вважаючи його головною причиною зубожіння селянства і виступав за необхідність підтримки

сільського господарства, що зменшило б гніт селянства й покращило б його становище [13, С. 22–23].

Головним здобутком фізіократів, за А.Онкеном (Arthur Oncken Lovejoy), стало те, що вони фактично заснували першу суто наукову систему економічної науки [19, Р. 160].

М.Туган-Барановський, не будучи фізіократом, також визнавав, що сільська територія може становити окремий замкнений світ, як це було у середньовічній Англії, де село, пануючи в економічному житті країни було майже повністю автономним і незалежним. Манор (село у середньовічній Англії – І.К.) жив своїм особливим життям і майже не вступав у стосунки з усім, що було за його межами. Більшість сіл мали власних ковалів і теслярів, які спочатку були посадовими особами общини і тримали землю за умови виконання роботи на користь поміщика та поселення, а потім стали працювати за наймом за певну плату. Кожен сільський двір виробляв усе сам і не потребував купівлі продуктів чужої праці окрім солі, заліза, дьогтю і небагатьох інших, менш важливих товарів [12, С. 2].

Дослідники вказують на відмінність напрямів історичного розвитку селянства у країнах Європи та в Україні у середні віки (у той період під іноземною владою). У час, коли, наприклад, у «... Франції ... військовий стан, який мав великі маєтки, сам по собі, в умовах приватних війн, організовувався у дворянство, а селяни, у давнину прикріплені до землі, поступово звільнювалися від кріпацтва, набуваючи у приватну власність землю, ... у Росії (і на території нинішньої України – І.К.), навпаки, абсолютна влада государя створила для спільної оборони від сусідніх народів військовий стан, який винагороджувався на час служби наданням земельних ділянок у дуже бідній і некультурній країні, у якій земля, єдине джерело багатства, набувала цінності виключно завдяки праці селян ... Селяни, прикріплені до землі та віддані безконтрольній владі дворянства, опустилися з положення вільних хліборобів до кріпацького стану, який майже не відрізнявся від античного рабства» [3, С. 303]. Описане стосується періоду правління Катерини II – часів специфічної політики, яка не ґрунтувалася на реальному розвитку сільських територій. Поняття «потьомкінське село» стало фразеологізмом і до сьогодні використовується в усьому світі, для означення показухи та шахрайства.

Ідеї фізіократів у модифікованому та зміненому вигляді знаходять підтримку і у сучасному суспільстві. І нині поняття «село» часто ототожнюється із сільським господарством, хоча, нерозривно пов'язані із ним поняття «сільська територія» та «сільська місцевість», є набагато більшим і відповідно вимагають ширшої площини розгляду.

Розуміння того, що є сільським еволюціонує у часі. Причинами цього є зміни, які відбуваються у суспільстві в цілому і на сільських територіях зокрема. Тому дослідження основних понять, які складають систему сільського розвитку не можна розглядати лише у одному, наприклад, територіальному аспекті. Це специфічна сукупність суспільних відносин, які містять економічні, екологічні, соціальні, культурні, демографічні, географічні та інші фактори [7].

До виникнення міста фактично не виникало потреби встановлення критерію, за яким можна було б вирізнити один тип населеного пункту від іншого (місто від села). Така ситуація тривала дуже довго, навіть наприкінці ХХ ст. вважалося, що до сільських поселень належать населені місця (незалежно від їх людності), у яких жителі зайняті здебільшого сільським або лісовим господарством, промисловим полюванням, а також поселення, пов'язані з іншими видами діяльності (обслуговування промисловості, транспорту, будівництва), якщо вони мають нечисленне населення і розташовані у сільській місцевості [2, С. 208].

Нині село і сільське, так само, як місто і міське, вже не можна визначати відокремлено, завжди у поєднанні: одне з огляду на інше. Сільське визначають через подвійну дихотомію, яка стосується способу життя (село/місто) і способу виробництва (сільське господарство/промисловість). Історичний аналіз, як правило, відносить село і сільське господарство до минулого, майбутнє належить місту та промисловості. Місто вважалося і вважається заможнішим, а село – набагато біднішим, навіть убогим. У просторовому аналізі місто, зазвичай, центральна територія, село – периферійна. З цих позицій, не посилаючись навіть на континуум Редфілда місто-село, конструюють дві відмінні суспільні організації: одна центральна, заможна, прямує до розвитку, друга – убога, занепадаюча, маргінальна і деградує. Отже і стосунки, які їх поєднують можуть бути лише стосунками домінація/підпорядкування [18, С. 235].

Тому багато вчених продовжують визначати поняття «сільська територія», безпосередньо відштовхуючись від поняття «місто»: до сільської місцевості належить територія, розташована поза межами міських поселень, з її природними і антропогенними ландшафтами та сільськими поселеннями [11, с. 51].

Визначень поняття «сільська територія» на сьогодні запропоновано багато, серед них слід виділити такі:

1) цілісна система зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення, яка характеризується великою кількістю взаємопов'язаних підсистем різних типів з локальними цілями, багатоконтурністю управління [5, С. 204];

2) економічно-екологічна категорія, регіонально-територіальне утворення зі специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами, де економічно і екологічно збалансовані та енергетично

взаємопов'язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові тощо) з метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного життєвого середовища для сучасного і майбутніх поколінь [13, С. 69];

3) системна сукупність, яка сформувалася історично у певних межах, що поєднує в собі організаційно-територіальну (село, район) і територіально-функціональну приналежність (виробництво, переробка, реалізація) сільськогосподарської продукції [9, С. 53];

4) найважливіша частина народногосподарського комплексу країни, що включає обжиту місцевість поза територією міст з її умовами та ресурсами, сільським населенням і різноманітними основними фондами на цій території. Тобто взаємопов'язана єдність трьох сфер: соціальної, виробничої та екологічної. При цьому головною з них є соціальна, вона ж є і пріоритетною під час вибору напрямку розвитку сільської території [1];

5) багатофункціональна соціально-економічна система, що має просторове розташування та відносну відокремленість від зовнішнього середовища, складається з елементів, зв'язків та відносин між ними, а також процесів, що відбуваються через реалізацію різних комбінацій взаємодії елементів системи. Елементами такої системи є населення, природні ресурси, підприємства та органи державного управління і місцевого самоврядування. Зв'язки між елементами цієї системи відрізняються за типологічними характеристиками і можуть бути вертикальними, що формують відносини підпорядкування; горизонтальними, що зумовлюють взаємодію та відносини співробітництва; зворотними, що відображають певну реакцію на управлінські впливи. Процеси, що відбуваються в цій системі, охоплюють усі сфери суспільного життя: політику та управління, економіку, соціум, навколишнє природне середовище, в якому здійснюється власне життєдіяльність [10, С. 9].

Е.Еконг пропонує умовну модель диференціації територій на сільські та міські згідно з такими критеріями [16, Р. 381]:

а) розмір площі – розмір площі, яку займає сільська община, як правило менша за розмірами, ніж площа зайнята міською;

б) щільність населення та його складом – щільність населення на одиницю площі у сільських общинах завжди менша, ніж у міських, окрім того склад сільського населення має тенденцію до меншої гетерогенності, ніж міського;

в) наближеність до природи – сільське середовище має ширшу та безпосередню близькість до фізичних елементів навколишнього середовища таких як ґрунт, вітер, радіація, паразити та мікроорганізми;

г) вид заняття – у сільських общинах здебільшого це сільське господарство та виробництво інших видів первинної продукції, на відміну від міських центрів, де організація торгівлі та промисловість займають чільне місце (вважаємо, що слід додати сферу послуг – автори);

д) культурна простота – культурні комплекси, пов'язані з високою модою, музикою та літературою у більшому ступені пов'язані з міськими територіями, а не з сільськими;

е) соціальна взаємодія – первинні контакти групи складають основну особливість соціальної взаємодії у сільській місцевості, у той час, як у містах найхарактернішими типами взаємодії є вторинні;

ж) соціальна стратифікація – у сільській місцевості менше соціальних класів, ніж у місті;

и) соціальна мобільність – міські жителі пересуваються з одного соціального шару в інший швидше, ніж сільські;

к) соціальна диференціація – сільські райони як правило мають малий розподіл праці та спеціалізацію, а тому складаються з кількох подібних незалежних між собою одиниць, на відміну від міста;

л) соціальний контроль – суспільні цінності та норми більш інтерналізовані у сільських районах, що приводить до вищого рівня соціального контролю, ніж у містах, де жителі більше покладаються на формальні інститути;

м) рівень стандартів життя – міські центри, хоча це вірно не для усіх місць та часових рамок, у зв'язку з наявністю різних інфраструктур, товарів і послуг, як правило, пропонують вищий рівень життя, ніж сільські населені пункти (кращі житлові умови, освітні заклади, заклади охорони здоров'я тощо).

Запропоновані критерії, однак не завжди відображають реальний рівень розвитку сільських територій. Наприклад, у США, де, станом на початок 2013 р. сільське населення становило 18,3 % від загальної кількості мешканців, у сільському господарстві зайнято лише 10 %. Тобто половина жителів сільських територій не працює в аграрному секторі [20, 17].

Поєднання критерію зайнятості та кількості населення не завжди себе виправдовує, оскільки є малі міста (менше 10 тис. населення), у яких не переважає сільськогосподарський напрям. Наприклад, у США, виходячи з цих міркувань, містом вважається поселення, яке досягло чисельності 2,5 тис. населення, а в Ісландії – 200 осіб. Це обумовлено тим, що окрім показників залюднення, враховується щільність населення, наявність типово міських «зручностей», структура зайнятості.

Так само дискусійною є класифікація за щільністю проживання на одиницю площі. У більшості країн світу статус міста населеному пункту надається законодавчо, проте є країни, у яких населений пункт починає вважатись містом з урахуванням інших ознак (історичних, побутових, статистичних тощо). Т.Гоголь, з огляду на складність повного розкриття сутності категорії «сільська територія» в одному визначенні, пропонує визначати сільські території як синтезоване поняття, структурними елементами якого є населення, навколишнє природне середовище, агропромислові підприємства та органи державного управління [4].

Висновок. Можна констатувати, що, науковий пошук, здійснений світовими та вітчизняними вченими, дає підстави вважати, що незважаючи на те, що критерії виділення населених пунктів та територій до певних типів перебувають у постійній динаміці, так само постійно потрібно проводити уточнення поняття «сільські території», оскільки це дасть можливість ретельніше та ефективніше планувати територіальний соціально-економічний розвиток та здійснити певну уніфікацію зазначеного поняття для наукових та дослідних потреб.

Наукові підходи дослідників до визначення поняття сільська територія різняться між собою, проте знаходяться лише у полі наукової дискусії, однак з прикладною стороною виникають певні проблеми. Одного лише наукового пошуку недостатньо, адже є нормативно-правове закріплення визначення поняття сільської території як невід'ємної складової поняття державна територія. А тому перспективою подальшого дослідження має стати дослідження адміністративних критеріїв типологізації територій держав світу і України.

Список використаної літератури:

1. *Баутин В.М.* Устойчивое развитие сельских территорий : сущность, термины и понятия / *В.М. Баутин, В.В. Козлов* // Агрожурнал Московского государственного агроинженерного университета, 2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://agromagazine.msau.ru/index.php/-4/46-2008-03-20-13-001/1061r.html>.
2. Большая Советская Энциклопедия ; гл. ред. *А.М. Прохоров*. — 3-е изд. — в 30 т. — Т. 23. — М. : Изд. «Советская энциклопедия», 1976. — 640 с.
3. *Брэтиану Г.И.* Прикрепление к земле и фискальный режим. Опыт сравнительной румыно-славяно-византийской истории / *Г.И. Брэтиану* // *Анналы экономической и социальной истории. Избранное ; пер. М.Соколовской*. —М. : Издательский дом «Территория будущего», 2007. — 496 с.
4. *Гоголь Т.В.* Сільські території як об'єкт державного регулювання / *Т.В. Гоголь* // *Державне управління: теорія і практика*. — 2009. — № 2 (10) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2009_2/doc_pdf/Gogol.pdf.
5. *Гончаренко І.В.* Ретроспектива формування сільських територій регіонів України / *І.В. Гончаренко* // *Регіональна економіка*. — 2008. — № 3. — С. 204–209.
6. *Кенэ Ф.* Анализ арифметической формулы экономической таблицы, показывающей распределение ежегодных издержек земледельческой нации / *Ф.Кенэ*. —М. : ЕКСМО, 2008. —1200 с.
7. *Киселев С.В.* Сельская экономика : учебник / *С.В. Киселев*. —М. : ИНФРА-М, 2007. —436 с.
8. *Ксенофонт Домострой / Ксенофонт* // *Воспоминания о Сократе*. — М. : Наука, 1993. —379 с.
9. *Малік М.Й.* До питання сталого розвитку сільських територій / *М.Й. Малік* // *Економіка АПК*, 2008. — № 5. — С. 51–55.
10. *Мамонова В.В.* Методологія управління територіальним розвитком : монографія / *В.В. Мамонова*. — Х. : Вид-во ХарПІДУ «Магістр», 2006. — 196 с.
11. *Прокопа І.* Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / *І.Прокопа* // *Економіка України*, 2007. — № 6. — С. 50–59.
12. *Славов В.П.* Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій / *В.П. Славов, О.В. Коваленко* // *Вісник аграрної науки*. — 2007. — № 9. — С. 68–71.
13. *Титова Н.Е.* История экономических учений : курс лекций / *Н.Е. Титова*. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. —288 с.
14. *Тугань-Барановскій М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / *М.И. Тугань-Барановскій*. —С.-Пб. : Типографія М.А. Александрова, 1907. —283 с.
15. Charakterystyka obszarów wiejskich w 2005 r. / Główny urząd statystyczny; Urząd statystyczny w Olsztynie. — Olsztyn : Wydział Poligrafii US w Olsztynie, 2006.—171 s.
16. *Ekong E.E.* Rural sociology: An introduction and analysis of rural Nigeria. 3rd ed. / *E.E. Ekong*. — Uyo : Dove Educational Publishers Dove Educational Publishers, 2010. —P. 380–382.
17. Farm Bill Theme Papers Rural Development USDA. United States Department of Agriculture 2012 : Executive Summary [Electronic resource]. —Access mode : <http://www.usda.gov/documents/Farmbill07ruraldevelopmentsum.pdf>.

18. *Halamska M. Przemiany polskiej wiejskości / M.Halamska // Rozwój, region, przestrzeń/ Gorzelak Grzegorz, Tucholska Anna (red.)*.— Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego-EUROREG, 2007. —S. 235–263.
19. *Neill Th.P. Quesnay and Physiocracy / Th.P. Neill // Journal of the History of Ideas, 1948. —Vol. 9. —№. 2. —P. 153–173.*
20. Rural population [Electronic resource]. — Access mode : <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL>.
21. *Sully M. de B. Les œconomies royales de Sully: 1595–1599 / Maximilien de Bethune duc de Sully. — Annuaire-Bulletin, 1988. —410 p.*

КУЛІШ Інна Михайлівна – кандидат наук з державного управління, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу розвитку територіальних громад і транскордонного співробітництва Інституту регіональних досліджень Національної академії наук України.

Наукові інтереси:

- регіональна економіка;
- розвиток сільських територій;
- європейська інтеграція;
- транскордонне співробітництво;
- державне управління.

Тел.: (067)779-04-74, (093)108-00-48, (066)881-76-34.

E-mail: reksi@mail.ru.

Стаття надійшла до редакції 04.08.2014